

Inhoud

- Proloog: De ondoorgroendelijke opkomst 11
1. De ontdekking van de roeping 17
 2. De tovercirkel 39
 3. 1923: de oplopende spanning 55
 4. Een hete herfst 70
 5. De putsch 90
 6. Het dieptepunt 118
 7. Een proces wegens hoogverraad 149
 8. Het oordeel van de Geschiedenis 172
 9. Herschikking van de wereld 215
 10. De baas 231
 11. Het heilige boek 248
 12. Een verlofpas 276
 13. Opnieuw beginnen 290

Epiloog: Waar het op uitliep 297

Dankwoord 313

Noten 317

Literatuur 343

Register 357

1 De ontdekking van de roeping

‘De Eerste Wereldoorlog maakte de opkomst van Hitler mogelijk.’

Ian Kershaw, 1998¹

In München hadden maandenlang geruchten over een komende putsch de ronde gedaan. In de herfst van 1923 was het toverwoord in de drukbezochte bierhallen en op de lommerrijke caféterrassen: *losschlagen*.² *Losschlagen* betekent aanvallen, erop los slaan, ontketenen, het laten gebeuren. Wanneer, zo wilde iedereen weten, zouden Adolf Hitler en zijn Nazi's *losschlagen*? Of, als alternatief, wanneer zou de gevestigde macht in Beieren – een vreemde mengeling van civiel en militair leiderschap, belichaamd in een onofficieel driemanschap – *losschlagen*? Iemand moest iets doen. De hoop van Hitler was gevestigd op het organiseren van een mars naar Berlijn, ‘de broedplaats van ongerechtigheid’, teneinde de regering van de Weimar-Republiek omver te werpen. Volgens Wilhelm Hoegner, een sociaaldemocratisch lid van het Beierse parlement, vonden de meeste inwoners van Beieren dat destijds een goed idee. In een roerige en onzekere tijd was de gedachte aan een putsch ‘een idée-fixe’ geworden in de Beierse hoofdstad, zo schreef hij.³ Hitler merkte op dat ‘de mensen het van de daken schreeuwden’.⁴

Vijf jaar na de Eerste Wereldoorlog beleefde Duitsland een periode van ernstige onrust, sociale wanorde en onmiskenbare neergang. De oorlog had de politieke orde op zijn grondvesten doen schudden. Aan eeuwenoude monarchieën was een einde

gekomen. Een politieke wereld die bestaan had sinds het Congres van Wenen in 1815 – en in zekere zin zelfs sinds de Vrede van Westfalen van 1648 – was uiteengevallen en gefragmenteerd. Internationale grenzen werden opnieuw getrokken en hele bevolkingsgroepen, bijvoorbeeld in Opper-Silezië en in Elzas-Lotharingen, waren onder nieuwe soevereine machten terechtgekomen. Rusland was in de greep van een communistische revolutie. In Duitsland waren de fundamenten van de Weimar-Republiek – de eerste poging om het land tot een democratie te maken – uiterst wankel. De republiek had al zeven kanseliers versleten en negen kabinetten.⁵ De plotselinge naoorlogse overgang in 1918 van de vier eeuwen oude monarchie van de Hohenzollern naar een gloednieuw parlementair stelsel – een revolutie van bovenaf – werd niet geaccepteerd door extreemrechtse nationalistenv, vele militairen en delen van de politieke elite. Zelfs het eerste staatshoofd van de nieuwe republiek, president Friedrich Ebert, was ambivalent. De sociaaldemocratische partijleider had, na de troonsafstand van keizer Wilhelm II in november 1918, liever gezien dat Duitsland een constitutionele monarchie was geworden, naar het voorbeeld van Engeland. Hij maakte bezwaar tegen een republiek zonder een dynastieke figuur aan de top, die de eenheid zou kunnen belichamen. ‘Je hebt het recht niet om de republiek uit te roepen!’ schreeuwde hij woedend tegen Philipp Scheidemann, de politicus die dat op 9 november 1918 deed, vanuit een raam in de Reichstag, het Duitse parlamentsgebouw.⁶

In de vroege jaren twintig deed de instortende economie velen verlangen naar de terugkeer van een sterke man – misschien zelfs de terugkeer van de monarchie. 1923 was het slechtste jaar voor Duitsland sinds de verpletterende nederlaag van 1918. De hyperinflatie was opgelopen tot een niveau waarbij 4,2 biljoen mark net zoveel waard was als 1 dollar. Een brood kostte 200 miljard mark, een ei 80 miljard.⁷ Soms waren kaartjes voor het

theater niet voor geld te koop, maar wel voor twee eieren. Nog erger was dat alle spaartegoeden van de mensen niets meer waard waren en dat de boeren, ondanks de zeer rijke oogst van dat jaar, hun producten niet meer op de markt wilden brengen voor prijzen die de volgende dag al geen betekenis meer hadden. Voedseltekorten leidden tot voedselrellen. De Duitse regering reageerde aanvankelijk op de inflatiespiraal door meer en meer geld bij te drukken, sommige mensen laadden een kruiwagen vol als ze gingen winkelen.

Intern werd Duitsland verscheurd door diepe en bittere politieke tegenstellingen. Extremisten van links (communisten) concurreerden met extremisten van rechts (nationalisten en racistische partijen, die *völkisch* werden genoemd) om politieke ruimte, met vele politieke partijen daartussen. In 1920 had een rechtse staatsgreep, geleid door Walther von Lüttwitz en Wolfgang Kapp – de staatsgreep werd bekend als de Kapp-putsch – Berlijn vier dagen lang lamgelegd en de regering, kort voordat die ten val kwam, uit de stad verdreven. Politiek geweld was wijdverbreid, te beginnen met de moorden in 1919 op de communistische leiders (toen aangeduid als Spartakisten) Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg. Tussen 1919 en 1923 pleegden rechtse groepen meer dan driehonderdvijftig politieke moorden, waarmee ze bijdroegen aan een stemming van ‘morele onverschilligheid ten opzichte van geweld’, die kenmerkend was voor de eerste jaren van de Weimar-Republiek.⁸ Een rechts doodseskader, Organisation Consul genaamd, ging prat op de moorden op Matthias Erzberger, de Duitse politicus die de wapenstilstand van 1918 had ondertekend, en op Walther Rathenau, de Duitse minister van Buitenlandse Zaken die van Joodse afkomst was.

De onvrede werd ook gevoed door de onzekere plaats van Duitsland in de wereld. Het verlies van Elzas-Lotharingen aan Frankrijk en een belangrijk deel van Opper-Silezië aan Polen bij

het Verdrag van Versailles van 1919 was de meeste Duitsers een doorn in het oog. Ze waren ook verbitterd door de overwegend Franse bezetting van het Rijnland eind 1918 en, meer recent, van het Ruhrgebied, de voornaamste industriële regio van Duitsland. In januari 1923 hadden Belgische en Franse troepen – bij elkaar zes volledige divisies, met onder meer Senegalese soldaten uit de Frans-Afrikaanse koloniën⁹ – het kolen- en staalgebied bezet, inclusief de steden Düsseldorf, Duisburg en Essen. Officieel was het een represaille voor het uitblijven van betalingen vanwege de Duitse oorlogsschuld, maar velen dachten dat de Franse premier Raymond Poincaré eropuit was een bufferzone te scheppen langs de westelijke grenzen van Duitsland met Frankrijk, Luxemburg, België en Nederland, en toegang te krijgen tot de Duitse steenkoolvoorraden. De Britten waren tegen deze agressieve herschikking van territoria. Omdat een groot deel van de achterstallige herstelbetalingen juist in steenkool en in houten telegraafpalen zou plaatsvinden, mopperde een Britse politicus dat er ‘Sinds het paard van Troje geen schadelijker gebruik van hout was gemaakt’.¹⁰

De vele beroeringen en onzekerheden schiepen een sfeer die rijp was voor revolutie, een putsch en massaal geweld. De regering in Berlijn riep op tot passief verzet tegen de Franse bezetters. Arbeiders gingen in staking. Sommige Duitsers pleegden actief verzet en sabotage, enkelen van hen werden betrapt, berecht en geëxecuteerd door Franse vuurpelotons. Een rechtse saboteur, Albert Leo Schlageter, gevangengenomen en doodgeschoten, groeide uit tot een nationale martelaar en een Naziheld. De politieke uitdagingen deden de Duitsers goed, maar hadden desastreuze economische gevolgen: de uiterst belangrijke industriële productie kwam vrijwel geheel tot stilstand en de werkloosheid greep om zich heen. Om lonen en uitkeringen te kunnen dekken, liet de regering nog meer bankbiljetten drukken, wat de geldontwaarding verder aanwakkerde. In Ber-

lijn, Hamburg, Keulen, en tal van andere steden kwam het tot voedselrellen en stakingen, waardoor Duitse politiemannen en soldaten gedwongen werden te schieten op hongerende landgenoten.

De snelle demobilisering na de Eerste Wereldoorlog had de arbeidsmarkt overspoeld met meer dan vijf miljoen mannen, velen zonder baan of vooruitzichten, maar allemaal getraind in één vaardigheid: vechten. En er was meer dan genoeg om over te vechten. Mensen hadden het gevoel dat hun cultuur, hun politiek en hun sociale leven op het spel stonden, en dat die onderhevig waren aan centrifugale krachten die ze niet konden beheersen. Volgens de historicus Gordon Craig was ‘crisis de normale stand van zaken in de Weimar-Republiek’.¹¹ Vele Duitsers voelden zich gekwetst en vernederd omdat in het Verdrag van Versailles was vastgelegd dat alleen Duitsland schuld aan de oorlog had. Daarom was het land opgezadeld met herstelbetalingen ten bedrage van 12,5 miljard dollar, een verplichting die door tallozen als ruïneus werd beschouwd. Zelfs het begin van de gouden twintiger jaren – een sterke opbloei van avant-gardecultuur, voornamelijk in Berlijn – werd in vele delen van Duitsland, en in het bijzonder in Beieren, beschouwd als bewijs voor de decadentie en desintegratie van de hoofdstad.

Nergens werd over al deze kwesties hartstochtelijker gedebatteerd dan in Beieren. Het was het thuisland van Hitlers Nazi's en van tal van andere verbitterde nationalistische partijen en groepen. Beieren was het roerige en afvallige gebied binnen de Duitse federatie, dat voortdurend allerlei speciale eisen stelde, weigerde om nationale maatregelen en wetgeving te accepteren, keer op keer dreigde met afscheiding, een eigen munt invoerde, een eigen postsysteem en een eigen spoorwegnetwerk. Beieren, in omvang de tweede staat na Pruisen, was het zwarte schaap van de Weimar-Republiek, München de putschhoofdstad van Duitsland. De Vrijstaat Beieren had vanaf 1918 geleden onder oproer

en onrust. Eerst had een linkse mars, onder leiding van de bebaarde intellectueel Kurt Eisner, in een vloek en een zucht met succes de Beierse koning uit zijn paleis verjaagd. Binnen drie maanden, na een mislukte poging om een socialistisch bewind te vestigen, werd Eisner in München op straat vermoord. Daarop volgde nog meer onheil. Tot grote schrik van de Beierse middenklasse heerste gedurende drie weken een radenrepubliek naar Sovjetvoorbeeld. Die werd vervolgens omvergeworpen door een gewelddadige ingreep van rechtse Freikorps-troepen die van buitenaf naar München waren gedirigeerd. Van beide kanten werden gruweldaden gepleegd.

Sindsdien was Beieren sterk naar rechts opgeschoven en trok het steeds meer militante nationalist en potentiële revolutionairen aan, waaronder Hitler en zijn antidemocratische Nazi-partij. De revolutionairen waren tegelijkertijd antirevolutionair: ze weigerden de legitimiteit van de republikeinse revolutie van november 1918 te aanvaarden. 'Als ik hier sta als revolutionair,' zo merkte Hitler later op, 'sta ik hier ook als tegenstander van revolutie en politieke misdaden.'¹² Hitler noemde, net als vele anderen van radicaal rechts, de revolutionairen van 1918 de 'novembercriminelen'. De rancuneuze leden van de Frontgemeinschaft – de kameraden uit de frontlinie, die zo lang gevochten hadden in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog – hadden het gevoel dat de burgers uit Berlijn hen met een dolk in de rug hadden gestoken. Hun motto was: 'Niet verslagen op het slagveld'. Een van hun voornaamste helden, generaal Erich Ludendorff, was van Berlijn naar Beieren verhuisd en mengde zich daar in de rechtse, racistische politiek. Beieren bood ook politiek asiel aan kapitein Hermann Ehrhardt, een leider van de Kapp-putsch, tegen wie de nationale regering in Berlijn een arrestatiebevel had uitgevaardigd. Terwijl de regeringen in Berlijn veelal gedomineerd werden door sociaaldemocraten – die in het conservatieve Beieren als marxisten werden beschouwd – werd München het favoriete

exercitieterrein van de *völkische* partijen, pro-Duits en antisemitisch.* In een vastberaden stemming had een nieuwe, conservatieve regering in 1920 aangekondigd dat Beieren 'een bastion van orde' zou worden – een enclave van vrede en respectabiliteit, in het bijzonder voor rechtse partijen, in het moeras van links dat elders in Duitsland de toon leek aan te geven. Zoals altijd was Beieren nu eenmaal een geval apart.

Voor Hitler was Beieren een soort hemel. Hij werd geboren in 1889 in het stadje Braunau in Oostenrijk en groeide op in de provinciestad Linz. Daarna bracht hij vijf vormende jaren, van zijn achttiende tot zijn vierentwintigste, door in Wenen. Hij leefde er als een mislukte artiest en een zwerver. Hij was tweemaal afgewezen door de kunstacademie en bij gebrek aan een diploma van de middelbare school moest hij in zijn bestaan voorzien door het tekenen of schilderen van prentbriefkaartachtige plaatjes voor toeristen. Hij verkocht zijn waar op de Weense straten of aan kleine kunsthandelaren, meest Joden.¹³ Maatschappelijk ging hij steeds verder achteruit, hij verhuisde van een gedeelde, goedkope huurkamer naar een nog slechtere eenpersoonskamer en kwam vervolgens terecht in twee verschillende tehuizen voor alleenstaande mannen (waarvan er een deels gefinancierd werd door welgestelde Joodse families). In de herfst van 1909 schijnt hij een tijdje rondgezworven te hebben, waarbij hij de nacht

* *Völkisch* is lastig te definiëren en bijna onvertaalbaar. Het woord staat voor populair, populistisch, volks, raciaal, racistisch, etnisch-chauvinistisch, nationalistisch, communautair (uitsluitend voor Duitsers), conservatief, traditioneel, Noords, romantisch – in feite omvat het al die betekenissen. Volgens David Jablonsky varieerde de *völkische* politieke ideologie van een gevoel van algemene Duitse superioriteit tot een bijna spiritueel verzet tegen 'al het onheil van de industrialisatie en de atomisering van de moderne mens'. Harold Gordon heeft erop gewezen dat de centrale kern altijd racisme was.

doorbracht in cafés die vierentwintig uur open bleven of op een bank in een park. Later beweerde hij dat hij daardoor geleden had aan 'bevriezing van zijn vingers, handen en voeten'.¹⁴ Deels vanwege deze beproevingen beschouwde Hitler de Oostenrijkse hoofdstad als 'de hardste maar ook de grondigste leerschool van mijn leven'.¹⁵

Politiek werd Hitler ondergedompeld in de opgeklopte nationalistische en antisemitische politiek van het vooroorlogse Wenen – een stad met een gevestigde en welvarende Joodse elite, plus een meer recente toevloed van arme Joodse immigranten, die voor een groot deel gevlucht waren voor pogroms in het Oosten. Hitler raakte onder de indruk van de politieke stijl van Karl Lueger, de radicaal anti-Joodse burgemeester van Wenen, en werd aanhanger van de Pan-Germaanse beweging die jaren eerder op gang was gebracht door de Oostenrijker Georg Ritter von Schönerer. Von Schönerer was een rabiate nationalist en een antisemiet die meende dat alle Duitssprekenden zich aan een moesten sluiten in één Groot-Duitsland. Hij geloofde dat de Duitsers, die de heersende klasse in het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk vormden, gemarginaliseerd dreigden te worden omdat ze minder talrijk waren dan de niet-Duitsers – de Tsjechen, Slaven en Hongaren. In dezelfde geest jammerde Hitler over 'de slavisering van Oostenrijk' door toedoen van het Habsburgse koningshuis.¹⁶

De jonge Hitler, nu twintig jaar, raakte met afschuw vervuld bij de aanblik van onbegrijpelijke, meertalige debatten in het Weense parlement, waar de afgevaardigden elkaar soms ook uitscholden over de taalgrenzen heen.¹⁷ Hij was een groot lezer van de Duits-nationalistische kranten die in Wenen verschenen, van pamfletten vol bekeringsijver, geschreven door fanatici, en van extremistische bladen zoals *Ostara*, een racistisch periodiek. Hij kocht ze zelf of kon ze gratis lezen in de 'goedkope volkskoffiehuizen', die hij naar eigen zeggen vaak bezocht. Hitler ontwik-

kelde een militante aversie tegen het marxisme – ‘een werktuig ter vernietiging van de nationale staat en voor het scheppen van Joodse wereldoverheersing’, zoals hij het noemde¹⁸ – en tegen de Oostenrijkse sociaaldemocratische partij. Hij verwierp de focus van de partij op de georganiseerde arbeidersklasse en op internationale solidariteit, in plaats van op racisme gefundeerd nationalisme. Overigens beweerde hij later wel dat hij zijn eigen succesvolle combinatie van propaganda en kracht (‘terreur’) van de socialisten had geleerd.¹⁹ Na een jaar van wat hij zelf ‘rustige waarneming’ noemde, wees Hitler parlementaire democratie van de hand, het was in zijn ogen een fataal tekortschietende regeringsvorm die alleen maar zou leiden tot de heerschappij van links gepeupel. ‘De westerse democratie van vandaag is de voorloper van het marxisme,’ schreef hij.

Hitler begon nu ook zijn banvloek uit te spreken over alle krachten van links en Joden te associëren met de groei en de macht van deze krachten. Zijn eigen werkelijk antisemitische gevoelens, zo beweerde hij, waren tot leven gewekt door de plotselinge aanblik van een Oost-Jood in een straat in Wenen – ‘een verschijning in een zwarte kaftan, met lange, zwarte pijpenkrullen’.²⁰ Aangezien alleen een blinde de overal aanwezige orthodoxe Joden in het Wenen van die tijd niet had kunnen opmerken, klinkt dit als een gestileerd eurekamoment waarmee Hitler het verhaal over zijn ontwikkeling wilde dramatiseren. De meeste historici denken dan ook dat deze anekdote berust op talloze soortgelijke ervaringen, maar velen nemen Hitlers uitspraak dat zijn obsessieve, politieke antisemitisme in Wenen begon, voor waar aan.²¹ Hij beweerde het ook tijdens zijn proces in 1924 en in *Mein Kampf*. Anderen, onder wie de historicus Othmar Plöckinger, betogen dat er verder geen ondersteunend bewijs is voor Hitlers bewering en dat zijn antisemitisme pas na de Eerste Wereldoorlog gedurende zijn tijd in München ‘manifest, radicaal en actief’ werd. In hun visie was Hitlers uitvoerige beschrijving

van zijn politisering in Wenen een constructie die bedoeld was om te passen bij het beeld van een nog naïeve jonge man die oprecht reageerde op de wereld om hem heen. Iets heel anders dus dan de werkelijkheid van een onbestemde oorlogsveteraan die op zoek was naar werk als politicus. Volgens deze interpretatie koos Hitler voor het antisemitisme omdat dat nu eenmaal, in de woorden van de historicus Roman Töppel, ‘het winnende paard was in de toenmalige politieke omstandigheden’.²² Maar daarmee lopen we op het betoog vooruit.

In mei 1913, na vijf harde jaren in de Oostenrijkse hoofdstad en nadat hij op zijn vierentwintigste verjaardag een kleine erfenis had gekregen, verruilde Hitler Wenen voor München. Het was de vervulling van zijn droom om in een volledig Duitse omgeving te leven, omringd door monumentale architectuur en een geest van artistieke creativiteit. München werd de plaats waaraan Hitler, zoals hij zei, ‘meer gehecht was [...] dan aan enige andere plaats in de wereld’.²³ ‘Deze vooroorlogse tijd was de gelukkigste periode van mijn leven.’²⁴ Later beweerde Hitler dat hij ‘voornamelijk om politieke redenen’ naar Duitsland was gegaan – vanwege zijn afkeer van de hybride Oostenrijks-Hongaarse staat. Maar er was nog een andere reden voor zijn verhuizing naar München: hij probeerde de Oostenrijkse autoriteiten een stap voor te blijven. Die wilden hem oproepen voor het leger waarin hij drie jaar in actieve dienst zou moeten, gevolgd door zeven jaar in de reserve, en dan nog eens twee jaar in de nationale garde.

In München, de stad die hij de rest van zijn leven als zijn echte thuis zou blijven beschouwen, was de amper geschoolde Hitler opnieuw zonder werk. Opnieuw schetste en schilderde hij prentbriefkaarten en afbeeldingen van toeristische trekpleisters om op straat en in de rauwe Münchener bierhallen te verkopen. Weer woonde hij alleen, in een eenvoudige en goedkope huurkamer. Weer was hij een marginale figuur zonder persoon-

lijke of professionele vooruitzichten. En toen nam zijn lot een nog minder fortuinlijke wending. In januari was de Oostenrijkse raad voor de dienstplicht Hitler op het spoor gekomen, geëist werd dat hij in Linz zou verschijnen om militair gekeurd te worden. Hij werd zelfs een nacht vastgezet. Hitler probeerde uitstel te krijgen via verzoekschriften en brieven. Uiteindelijk werd overeengekomen dat hij zich zou melden in Salzburg, net over de Duits-Oostenrijkse grens. Daar werd hij, tot zijn immense opluchting, afgekeurd. De ziekelijk bleke en fysiek zwakke Adolf Hitler, toekomstig oorlogsheer en massamoordenaar, werd 'te zwak' verklaard om militair ziekenverpleger te worden en 'ongeschikt geacht om met wapens om te gaan'.²⁵ Hij was, zoals vaker tijdens zijn jaren van vorming, ternauwernood ontsnapt aan een lot waardoor hij zijn leven lang onbekend en niet gevreesd zou zijn gebleven.

Ironisch genoeg veranderde de volgende kans om dienst te nemen, Hitlers leven in tegengestelde richting. Als gevolg van de moordaanslag op aartshertog Franz-Ferdinand in Sarajevo ontstond in juni 1914 een ernstige oorlogsdreiging. Het schijnt dat Hitler zich in augustus 1914 had aangesloten bij een manifestatie van duizenden oorlogszuchtige demonstranten op het Odeonplein in München²⁶ – zijn stralende gezicht werd later ontdekt op een overzichtsfoto van de massa. Overigens denken sommigen dat zijn gezicht, om politieke en propagandistische redenen, later door retouchering in de foto is opgenomen.²⁷ Maar hoe het ook zij, net als miljoenen jonge Duitsers ging Hitler in militaire dienst, hij vervulde zijn bestaan als straatarme zwerver voor een leven als soldaat. Zijn inlijving duurde een dag langer dan gebruikelijk omdat hij als Oostenrijker speciaal permissie moest hebben van het Beierse koningshuis. Hij beweerde dat hij een brief aan de koning had geschreven en dat hij binnen vierentwintig uur een positief antwoord had gekregen van de koninklijke kanselarij. 'Het kabinet van Zijne Majesteit

werkt snel,' schreef hij later.²⁸ Ook deze anekdote is in twijfel getrokken, maar Hitler werd in elk geval snel ingelijfd bij het Beierse leger, dat zich als deel van de Duitse strijdkrachten opmaakte voor oorlog. Deze keer achtte niemand hem ongeschikt voor militaire dienst. Opnieuw was Hitlers leven veranderd door één enkele gebeurtenis en één enkele brief. Een en ander zou de loop van de geschiedenis mede gaan bepalen. Zoals de historicus Ian Kershaw schreef: 'De Eerste Wereldoorlog maakte de opkomst van Hitler mogelijk.'²⁹

Met het 16de Beierse Reserve Infanterieregiment bracht Hitler vier zware jaren door in de modderige loopgraven aan het westelijk front. Als ordonnans moest hij te voet orders overbrengen van het hoofdkwartier naar de frontlinie en hij was betrokken bij slagen als die bij Ieper in België en aan de Marne in Frankrijk. Het heen en weer rennen naar de loopgraven was een buitengewoon gevaarlijke dienstopdracht, die overigens geregeld gepaard ging met meer ontspannen momenten bij het hoofdkwartier in de achterhoede (frontsoldaten vervloekten de koeriers als 'achterhoedezwijnen'). Tijdens die pauzes las Hitler veel – hij beweerde dat hij altijd een kleine uitgave van Arthur Schopenhauers *Die Welt als Wille und Vorstellung* in zijn knapzak droeg – en volgens zijn kameraden zat hij vaak in geschiedenisboeken te snuffelen of leerde hij jaartallen uit zijn hoofd.³⁰ Soms maakte hij schetsen van nabijgelegen boerderijen en volgens zijn sergeant, Max Amann (die later Hitlers uitgever werd), noemden de andere koeriers hem wel 'de artiest'. Hij werd ook een beetje als een klungel gezien, een van zijn medesoldaten maakte de grap dat Hitler nog van honger zou omkomen in een fabriek voor voedsel in blik omdat hij als enige koerier niet wist hoe je een blik met legerrantsoen met je bajonet open kon maken.³¹ Op foto's uit de oorlog ziet Hitler eruit als een aardige jongeman, zij het zonder glimlach. Hij droeg een volle, soms opgedraaide snor en nog niet het borstelige en gemakkelijk be-

lachelijk te maken Charlie Chaplin-snorretje uit zijn latere jaren.³² Maar, zoals opgemerkt door de historicus Thomas Weber, staat of zit Hitler op alle zes bewaard gebleven groepsfoto's aan de rand van de groep – symbolisch voor zijn zelfverkozen status als buitenstaander. Hitler had geen nauwe kameraden, behalve een kleine hond, Foxl genaamd, die hij geadopteerd had toen de hond een keer in een loopgraaf was gesprongen, op jacht naar een rat.³³ Andere soldaten noemden hem een einzelgänger en 'een rare snuiter' die heel weinig post verstuurde en ontving. Amann zei later: 'Hij had niemand die hem een verzorgingspakketje kon sturen.'³⁴

Toch werd Hitler beschouwd als een dappere en bereidwillige soldaat. Hij raakte tweemaal gewond en werd tweemaal gedecoreerd met het IJzeren Kruis eerste en tweede klasse. Maar hij werd nooit verder gepromoveerd dan soldaat eerste klas – deels omdat hij de cocon van zijn koerierseenheid niet wilde verlaten, zoals een kameraad opmerkte, deels omdat hij niet de leiderschapskwaliteiten toonde die vereist waren voor een onderofficier.³⁵ (Na een slag aan het begin van de oorlog, waarbij grote verliezen waren geleden, werden veel soldaten gepromoveerd. Hitler werd toen tot *Gefreiter* gemaakt, dat decennialang verkeerd vertaald is als 'korporaal'. Maar een Gefreiter had niet de commandoverantwoordelijkheden van een onderofficier, zoals een korporaal. Het betekende alleen maar een stapje hoger binnen de rang van soldaat – van 'gemeen' soldaat tot soldaat eerste klas, net als in het Amerikaanse leger.)³⁶

Volgens de legeradministratie bracht soldaat Hitler de laatste dagen van de oorlog, van oktober tot begin november 1918, door in een militair hospitaal vanwege 'gasziekte', opgelopen door een Britse aanval met mosterdgas. Hij beweerde later dat hij tijdelijk blind was geweest en dat hij in huilen was uitgebarsten ('voor het eerst sinds de dood van mijn moeder')³⁷ toen het nieuws van de Duitse capitulatie tot het ziekenhuis doordrong. 'Het is

dus allemaal voor niets geweest!’ had hij uitgeschreeuwd.³⁸ Dat Hitler op dat moment, toen hij nog gewond was en overliep van haat tegen ‘de bende van ellendige misdadigers’ die het verliezen van de oorlog had veroorzaakt, besloot om ‘politicus te worden’, zoals hij later beweerde, is minder geloofwaardig.³⁹ Maar de bewering klonk goed en werd later deel van Hitlers zorgvuldig geconstrueerde leiderschapslegende. Eind november 1918 was hij terug in München, nog steeds in militaire dienst en nog steeds zonder veel bestemming.⁴⁰ Hij had geen werk buiten het leger en beschikte niet over beroepsvaardigheden. Hij was zelfs geen nepartiest meer. Terwijl miljoenen soldaten gedemobiliseerd werden, besloot Hitler binnen de veilige omgeving van het leger te blijven, het enige thuis dat hij sinds zijn achttiende had gekend, en dat hem van onderdak en eten voorzag. Hij hing rond in de kazerne, deed dienst als bewaker bij het voornaamste treinstation, en werd tijdelijk uitgestuurd voor werk naar een snel leeglopend krijgsgevangenenkamp in Traunstein, vlak bij de Oostenrijkse grens. Weer terug bij zijn garnizoen in München, werd hij in het voorjaar van 1919 als plaatsvervangend vertegenwoordiger gekozen in de ‘soldatenraad’, die in theorie zijn eenheid had overgenomen tijdens het kortstondige en gewelddadige experiment met een radenrepubliek in Beieren. In juni 1919 liepen Hitlers ledige dagen ten einde, opnieuw meer door een kracht van buitenaf dan door eigen innerlijke overtuiging. Hij werd gerekruteerd door kapitein Karl Mayr, commandant van een net opgerichte inlichtingen- en propagandaeenheid, als politieke voorlichter en spion binnen het leger (*Vertrauensmann*, of *V-mann*). Mayrs eenheid was opgericht omdat de legerleiding ongerust was over de verspreiding van het ‘virus’ van het marxisme onder de troepen tijdens de instabiele naoorlogse politieke omstandigheden. Het leger – nu Reichswehr geheten – wilde ‘soldaten immuniseren tegen revolutionaire ideeën’.⁴¹

Om de nieuwe ‘voorlichters’ voor te bereiden op hun taak om

het marxisme te bestrijden en het Duitse nationalisme in het leger te bevorderen, stuurde kapitein Mayr Hitler en een aantal andere soldaten naar een zesdaagse cursus over geschiedenis en politiek, verzorgd door de Universiteit van München.⁴² Een van de docenten was Gottfried Feder, een zelfverklaarde economie-expert, die al de taal bezigde die Hitler aansprak. De ellende van Duitsland was te wijten aan het 'roofkapitalisme', een codewoord voor het 'Joodse financieringskapitaal'. Feder stelde de 'kapitaalslavernij' aan de kaak, hij beweerde dat Duitsland de slaaf was van het internationale (Joodse) 'beurs- en aandelenkapitalisme'. Dat idee viel goed bij zowel de populist als de antisemiet in Hitler. Een andere spreker was de conservatieve historicus professor Karl Alexander von Müller, die een keer na een college zag hoe Hitler met zijn opgewonden en scherpe stem andere studenten toesprak. Müller vertelde Mayr dat hij dacht dat Hitler een spreektalent had.⁴³

Inderdaad kwam Hitlers uitzonderlijke gave voor het gesproken woord spoedig op dramatische wijze tot uitdrukking – later beweerde Hitler dat deze ervaring zijn leven volledig veranderd had. Als dat waar was – en de meeste historici zijn die mening toegedaan – dan was dit het moment waarop de onbestemde oorlogsveteraan van soldaat in opkomend redenaar veranderde. Dit was het moment waarop Hitler zijn toekomstige roeping beseffen, het moment waarop Adolf Hitler de politicus ontstond.

De doorslaggevende ervaring vond plaats in augustus 1919, twee maanden na de politieke lezingen aan de universiteit. Samen met andere cursisten werd Hitler naar een Reichswehrkazerne gestuurd, Kamp Lechfeld, op zo'n zestig kilometer afstand van München. Ze moesten daar in een vijfdaagse cursus onder het mom van 'burgerschapstraining' de troepen indocineren met nationalistische en antibolsjewistische ideeën. Hitler zette zich volledig in en nam, samen met de cursusleider,

een groot deel van de spreekbeurten op zich. De onderwerpen liepen uiteen van de vermeende Duitse schuld aan de oorlog tot en met 'sociale, economische en politieke leuzen'. Zijn lezingen zaten boordevol antisemitisme. 'Ik "nationaliseerde" de troepen,' schreef hij later.⁴⁴ Zijn gepassioneerde, samen met zijn weidse – zij het dilettantische en autodidactische – greep op de geschiedenis, maakten hem tot een groot succes. 'Herr Hitler is, als ik het zo mag zeggen, een geboren volksredenaar', noteerde een cursusdeelnemer in de evaluatie achteraf. 'Zijn fanatisme en zijn populaire stijl [...] leggen volledig beslag op de aandacht en medewerking van de toehoorders.' Een andere soldaat merkte op dat Hitler 'een uitstekende en begeesterde spreker was [...] Toen een keer een lezing niet op tijd afgelopen was, vroeg hij ons of hij zou stoppen of dat we de rest toch nog wilden horen. Onmiddellijk stemde iedereen daarmee in.'⁴⁵ Hitler was de ster van Lechfeld geworden.

Zijn vaardigheid en succes waren naar het schijnt ook voor hemzelf een verrassing. Hij had altijd een neiging tot bazigheid gehad en beweerde bijvoorbeeld dat hij in zijn jonge jaren in Oostenrijk altijd de leiding had gehad over alle spelletjes met andere kinderen. 'Ik was een kleine gangmaker en deed het aanvankelijk goed op school, maar ik was een beetje een lastige jongen,' herinnerde hij zich.⁴⁶ Volgens August Kubizek, Hitlers vriend uit zijn tienerjaren, was Hitler een non-stop kletsmajoor en een dominerende gesprekspartner. Hitler 'hield ervan om te praten, en praatte aan één stuk door', maar gesprekken met hem, in het bijzonder na hun bezoeken aan de door Hitler geliefde opera's van Richard Wagner, waren altijd eenzijdige aangelegenheden, aldus Kubizek.⁴⁷ Dat deze trekken van zijn persoonlijkheid tot professioneel voordeel konden worden ingezet, had de ex-koerier niet eerder beseft. Maar nu, in Kamp Lechfeld, werd Hitler zich bewust van zijn macht over mensen. Hij ontdekte wat de voornaamste kracht van zijn politieke leven zou

worden: zijn stem. 'Ik kon spreken!' schreef hij, als betrof het de bekeringservaring van Paulus op de weg naar Damascus. Hoewel hij stelde dat hij zijn redenaarstalent wel eerder vermoed had, al was hij zich er dan nog niet helemaal van bewust, nu beseftte hij hoe goed hij anderen kon beïnvloeden. Hij was nog niemand binnen het troebele politieke leven in München, nu was hij op weg iemand te worden.⁴⁸

Een maand later bracht een andere toevallige ervaring Hitler nog een stap dichterbij de ontdekking van zijn roeping. In zijn functie van *V-mann*, legerspion, kreeg Hitler van kapitein Mayr de opdracht om te rapporteren over een kleine politieke groep die zichzelf de Deutsche Arbeiterpartei noemde. Deze 'partij', opgericht met steun van het welgestelde, rechtse en occulte Thule Genootschap, was in feite niet veel meer dan een gespreksgroep met een handvol leden. De eerste leiders waren Anton Drexler, een humeurige, antimarxistische en antisemitische machinebankwerker bij de spoorwegen, en Karl Harrer, een politiek actieve sportjournalist.⁴⁹

Toen de partij op een avond in september bijeenkwam in een eenvoudig café, de Sterneckerbräu, in het oude stadscentrum van München, waren er amper vijftig toehoorders.⁵⁰ Hitlers eerste indruk, in zijn geheime rol als kleine inlichtingenman (hij droeg burgerkleren, niet zijn Reichswehruniform), was 'goed noch slecht – het was gewoon de zoveelste net opgerichte groep, in een tijd waarin iedereen het gevoel had dat hij een politieke partij moest oprichten'.⁵¹ Maar tegen het einde van de avond, toen een van de aanwezigen pleitte voor de afscheiding van Beieren van Duitsland, werd Hitlers woede gewekt. Zijn driftige instincten kwamen boven, zoals dat in de toekomst nog vaak zou gebeuren; hij liet zijn rol als incognito waarnemer varen en nam gepassioneerd deel aan het debat. Met zijn bijtende stijl en met behulp van eerder geoefende argumenten deed Hitler een fel-

le aanval op het separatisme en pleitte hij voor het idee van een Groot-Duitsland, een unie tussen Duitsland en Oostenrijk. In de kortste keren wist hij het betoog van zijn tegenspeler te ontcrachten en joeg hij de ander – volgens hemzelf – ‘als een natte poedel’ het café uit.⁵²

Hitler bewees daarmee niet alleen dat hij een vaardig spreker was, maar liet ook zien dat hij een behendig demagoog kon zijn.⁵³ Zijn eenvoudige voorkomen, zijn bescheiden gestalte, zijn uitzonderlijk bleke huid en, zoals velen hebben opgemerkt, zijn ‘stralende’, doordringend blauwe ogen hebben mogelijk nog meer intensiteit verschaft aan zijn hartstochtelijke pleidooi.⁵⁴ Een van de oprichters van de partij, Drexler, was in elk geval zo onder de indruk dat hij Hitler na afloop aanschoot en hem een exemplaar gaf van zijn eigen veertig pagina’s lange manifest ‘Mijn politiek ontwaken’. Hij verzocht Hitler nog eens terug te komen. Tegen een andere aanwezige zei Drexler: ‘Die kerel kan praten! Daar zouden we veel aan kunnen hebben!’

Na Hitlers gedenkwaardige debatavond in de Sterneckerbräu ging het allemaal heel snel. De volgende morgen vroeg, toen hij niet kon slapen door de herrie van muizen in de kazerne, had hij niets beter te doen dan het doorlezen van Drexlers kleine geloofsbelijdenis. De antisemitische aanklacht tegen ‘de verwoestende Joodse invloed’ op het leven in Duitsland, de scherpe kritiek op ‘het grootkapitaal’ en het geloof in het overbruggen van de kloof tussen de arbeidersklasse en de middenklasse, vonden weerklank bij Hitler. ‘Ik zag mijn eigen ontwikkeling weer voor mijn ogen tot leven komen,’ zo herinnerde hij zich later.⁵⁵ Nog voordat hij kon beslissen al dan niet in te gaan op Drexlers uitnodiging om nog eens terug te komen, kreeg hij een briefkaart met de mededeling dat hij nu lid was van de Duitse arbeiderspartij.⁵⁶ Hitler bracht twee ‘helse’ dagen door met nadenken over die ‘belachelijk’ kleine club, zoals hij de partij noemde, voordat hij besloot het lidmaatschap te accepteren. ‘Het was de

gewichtigste beslissing van mijn leven,' schreef hij. 'Nu was er geen weg terug meer.' Hitler was nu verbonden aan een partij, hij beschikte over een podium waar hij redevoeringen kon houden, en hij had een politieke basis die hij in een luttel aantal jaren tot de machtigste politieke kracht in het twintigste-eeuwse Europa wist uit te bouwen.

Omdat hij Hitler naar zijn eerste partijvergadering had gestuurd, stelde kapitein Mayr het later graag zo voor dat hij Hitlers geestelijke leidsman was geweest, de man die het allemaal mogelijk had gemaakt. Maar in werkelijkheid viel de rol van intellectuele inspiratiebron aan iemand anders toe, aan de alom toegejuichte intellectueel Dietrich Eckart, die verder een tamelijk ongeregeld leven leidde. Hitler ontmoette Eckart binnen de partij en diens invloed op Hitler is verstrekkend geweest. Eckart, die beschouwd werd als het brein van de partij, was afkomstig uit Bohemen. Hij was dichter en journalist en was beroemd en rijk geworden door zijn vertaling en toneelproductie van Henrik Ibsens *Peer Gynt* in Duitsland. Hij was ook een schuimbekkende antisemiet en publiceerde een anti-Joods weekblad dat *Auf Gut Deutsch* (In goed Duits) heette. Met zijn helderblauwe ogen, een hoog voorhoofd en een volkomen kale schedel, was Eckart een opvallende figuur in het caféleven in Schwabing, de artistieke en literaire buurt van München. Ondanks zijn alcohol- en morfineverslaving, die zouden bijdragen aan zijn overlijden op vijfenvijftigjarige leeftijd, werd Eckart binnen de antisemitische völkische beweging beschouwd als een orakel. Over de nieuwe partij had hij eens opgemerkt: 'We hebben een leider nodig die zich niets aantrekt van het geratel van een machinegeweer [...] Het beste zou een arbeider zijn, die ook als redenaar kan optreden [...] en die niet wegloopt als iemand met een stoel naar hem uithaalt. Het moet ook een vrijgezel zijn – dan krijgen we de vrouwen achter ons!' ⁵⁷ Het was een bijna volmaakte beschrijving van de onbevreesde voormalige ordonnans, die zich

begon te interesseren voor politiek. In Hitler, zo dacht Eckart, had hij zijn man gevonden.

Van zijn kant merkte Hitler later op dat Eckart al snel de ‘poolster’ van zijn intellectuele ontwikkeling was geworden. Hij verscherpte zijn antisemitische overtuigingen en introduceerde hem zowel in kringen van bohémiens als in de hogere kringen van München. Eckart sleepte Hitler mee op de eerste vliegreis van de Nazi’s – naar Berlijn – en stelde de toekomstige dictator onder andere voor aan de bekende rijke pianoproducent Edwin Bechstein, en, belangrijker nog, aan diens vrouw Helene. Frau Bechstein werd een enthousiaste financieel donateur en later, toen Hitler vastzat in de gevangenis van Landsberg, een frequente bezoekerster (‘Ik zou willen dat hij mijn zoon was,’ zei ze ooit).⁵⁸ Ze schonk hem ook een leren rijzweep – een van de drie die hij kreeg van vrouwelijke bewonderaars – die hij vaak bij zich droeg als hij in München de straat op ging.

Terwijl Hitler zijn eerste stappen zette in de partijpolitiek, kreeg hij nog een andere kans om zijn redenaarstalent te beproeven, ditmaal op papier. In september 1919 ontving kapitein Mayr een brief van Adolf Gemlich, een voormalig deelnemer aan de stoomcursus van de Universiteit van München. Gemlich vroeg Mayr om meer instructie betreffende ‘de Joodse kwestie’. Mayr gaf de brief aan Hitler (nog steeds in dienst als soldaat) om te beantwoorden.

Hitler bracht heel veel naar voren in zijn brief van bijna duizend woorden. Voor het eerst toonde hij zijn diepgewortelde antisemitisme op schrift. Hij schetste de voornaamste elementen die de basis zouden worden van zijn anti-Joodse politiek, vanaf zijn politieke opkomst, tijdens het Derde Rijk en de Holocaust, tot en met zijn laatste ‘politiek testament’, geschreven in 1945, enkele dagen voor zijn zelfmoord in zijn Berlijnse bunker.

Hitler volgde de gebruikelijke weg van de antisemitische stereotypen en clichés die destijds wijdverbreid waren in Europa

– en in het bijzonder in het völkische denken in Beieren – maar hij gaf aan zijn betoog een schijn van analyse en een extremistische toon die zijn brief aan Gemlich extra deden opvallen. Hitler verwierp ‘emotioneel antisemitisme’, dat volgens hem puur persoonlijk was, slechts tot pogroms leidde en daarom politiek niet nuttig was. In plaats daarvan koos hij voor een ‘antisemitisme van het verstand’, dat ‘gebaseerd was op feiten’ en aan een politiek beleid kon bijdragen. Het Jodendom was geen religie, zo stelde hij, maar een ras. En het Joodse ras functioneerde als een ‘bloedzuiger’ ten opzichte van de culturen van de meerderheden waarbinnen dat ras leefde. De hele *raison d’être* was ‘de dans rond het gouden kalf’, met als doel fortuinen te vergaren. De leiding van de Weimar-Republiek, zo beweerde hij, was in de greep van Joods geld, dat de ongerechtvaardigde strijd financierde tegen de ‘antisemitische beweging’, waarmee hij doelde op de nationalistische en völkische (racistische) partijen. De Joodse ‘macht is de macht van het geld, dat in hun handen almaar groeit door rente en interest, waardoor andere volkeren gebukt gaan onder het gevaarlijkste juk.’ De brief vormt ook het eerste geschreven bewijs van Hitlers neiging om Joden gelijk te stellen aan ziekten en parasieten, hij beschreef het Jodendom als ‘een raciale tuberculose’. Een rationeel antwoord op die bedreiging zou onvermijdelijk leiden tot ‘een systematische en wettige strijd tegen de Joodse privileges en voor de opheffing daarvan’.

Duitsland, zo vervolgde Hitler zijn lange brief, had een ‘wedergeboorte’ nodig, maar die kon niet plaatsvinden zolang er nog een ‘onverantwoordelijke pers’ was, waarmee gedoeld werd op kranten van Joodse eigenaars. Uitsluitend door de meedogenloze inspanningen van ‘een leiderspersoonlijkheid’ zou Duitsland kunnen ontwaken, aldus Hitler, die hiermee iets liet zien van zijn groeiende Messiascomplex. Hij stelde een eenvoudige oplossing van ‘de Joodse kwestie’ voor, een huiveringwekkende vooraankondiging van de gebeurtenissen die twee decennia la-

ter zouden plaatsvinden: 'Het einddoel [van het antisemitisme] moet de onomkeerbare en volledige verwijdering van alle Joden zijn.'

In al zijn kwaadaardigheid en onverholen gewelddadigheid laat de brief aan Gemlich zien hoe volledig ontwikkeld Hitlers antisemitisme tegen het einde van 1919 al was. Zelfs nog voor hij enige officiële politieke positie had, wijst de brief vooruit naar de radicale maatregelen waar Hitler van droomde als hij ooit de macht zou krijgen. Net dertig geworden, was Hitler klaar om zijn zoektocht naar de macht te beginnen.